

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Любов Шара

●

ФОРМУВАННЯ ТА ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ (1870 - 1874 рр.)

*Міське самоврядування є кращою школою
для самостійного народу і кращим практичним досвідом
для представницької системи.*

Б. Чичерін

У II пол. XIX ст. у Російській імперії було здійснено ряд реформ, зумовлених вузловими проблемами суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку. Однією з них стало Положення 1870 р. про формування у міських поселеннях органів самоврядування, котрі мали розв'язувати господарсько-побутові і культурно-освітні завдання місцевого характеру, «турбуватися і розпоряджатися, зазначалося в імператорському указі, міським господарством і благоустроєм» [1].

Положення, підписане Олександром II Веймарі 16 червня 1870 р., запроваджувалося поступово, поширюючись спочатку на міста внутрішніх російських губерній (у тому числі Чернігів) Сибіру, Бессарабії, 41 губернське, обласне і на 4 портові. Упродовж 70-х років реформою було охоплено решту населених пунктів міського типу [2].

Перші кроки новообраних структур самоврядування, як власне і сутність законодавчої бази для їх обрання та функціонування, відразу ж стали об'єктом дослідження істориків, правознавців, відомих діячів міських громадських управлінь. О.Головачов, І.Дитятін, Г.Шрейдер, Г.Джаншиєв, С.Платонов та інші, взявши за основу джерельної бази Положення 1870 р., займалися вивченням теоретичних засад організації виборного управління[3]. Оцінки давалися різноманітні: від нігілізму щодо їхньої самостійності до повного схвалення міської реформи. Для обґрунтування чи заперечення окремих позицій дослідниками використовувалися матеріали, які характеризували практичні здобутки самоврядування Москви і Санкт-Петербурга.

М.Щепкін, І.Фесенко, Д.Багалій, Д.Міллер перенесли проблему становлення самоврядування в іншу площину, започаткувавши вивчення діяльності виборних інституцій на периферії, у тому числі в українських губерніях [4]. Їм удалося систематизувати матеріали про розвиток міського господарства, поширення народної освіти, організацію медичного обслуговування городян, проаналізувати взаємовідносини між самоврядними структурами та представниками місцевої державної адміністрації. Депутатами Чернігівського самоврядування було

опубліковано краєзнавчі розвідки, присвячені проблемам електрифікації та централізованого водопостачання губерньського міста.

Практичні досягнення дореволюційного міського управління знайшли відображення у працях радянських дослідників, хоча слід зазначити, що до 80-90-х рр. ХХ ст. ними робилися однозначні, не завжди обгрунтовані висновки про значення Положення 1870 р. у процесі становлення самоврядування в Росії. Вибірні установи розглядалися як такі, що «спрямовані на вдоволення потреб торгово-підприємницьких верств»[5].

У 80-х рр. активізувалося вивчення проблеми міського управління, окреслилися тенденції переосмислення усталених висновків на основі введення в науковий обіг нових архівних матеріалів та їх аналізу з урахуванням суспільно-політичного і соціально-економічного стану в країні. Серед праць того часу привертають увагу монографія і низка статей В.Нардової та Л.Писаркової, які значно розширили діапазон і географію тематики, надавши їй комплексного характеру [6]. Ними аналізувалися причини і передумови проведення реформи 1870 р., особливості формування і діяльності органів самоврядування, соціальний склад виборців і депутатів, практичні здобутки тощо.

У цьому ж напрямку працюють науковці, котрі репрезентують новітню російську та українську історіографію [7]. Вони намагаються дати оцінки законодавству і функціонуванню міських структур з позицій сьогодення, їхні висновки ґрунтуються на статистичних й описових матеріалах, які характеризують діяльність самоврядних органів окремих регіонів. З'явилось чимало дисертаційних робіт і краєзнавчих нарисів.

У зв'язку з цим актуальним є дослідження особливостей реформування виборного управління у містах Чернігівської губернії, але враховуючи багатоаспектність теми, мета даної розвідки полягає в тому, щоб проаналізувати процес становлення органів самоврядування у губерньському місті, яке, без сумніву, було прикладом для повітових містечок і посадів. Спираючись на архівні матеріали, акцентуємо увагу на формуванні і роботі Чернігівських виборних інституцій першого скликання (1870-1874 рр.).

Безпосередньо обрання міських депутатів припало на грудень 1870 р., і відбувалося це так. Передусім було складено списки городян, які наділялися виборчими правами. Підставою для їх отримання стало російське громадянство, віковий ценз (з 25 років), ценз осілості (не менше 2-х років), володіння нерухомим майном і сплата податків до місцевої скарбниці. Як зазначив представник ліберальної буржуазії, з часом обраний головою у м. Москві, Б.Чичерін, лише платники податків можуть брати участь у формуванні самоврядування [8]. Голосували також різноманітні відомства, товариства, компанії, церкви і монастирі через своїх представників.

Жінки, неповнолітні і недієздатні громадяни - власники нерухомого майна і платники податків - брали участь у виборах шляхом передачі голосу батькам, чоловікам, синам, зятям чи онукам за дорученнями, зареєстрованими у нотаріальних конторах.

Виборчих прав не отримали наймані робітники та інтелігенція, які проживали в орендованих квартирах. До виборів не допускалися особи, позбавлені духовного сану, виключені з міських станів і ті, що перебували під судом і слідством. Не голосували також чиновники місцевої державної адміністрації (губернатор, члени губерньського правління) і представники поліцейського відділення [9].

У принципі, виборча система на той час була демократичною, оскільки, як зазначив Д.Семенов, Положенням 1870 р. знищено становість. Проте, фактично, право голосу отримали дві категорії населення - власники нерухомості та особи, котрі займалися торгово-підприємницькою діяльністю [10]. Інтелігенція і робітництво позбавлялися участі в самоврядуванні, хоча вони були не менше, ніж інші стани, зацікавлені в ефективному функціонуванні виборних інституцій і могли надати суттєву допомогу.

Списки виборців оприлюднили за місяць до виборів, тобто в листопаді 1870 р. У залежності від обсягів сплачуваних податків сформували три групи або курії. До першої увійшли крупні платники - представники торгово-промислової буржуазії і дворянства, до другої - менш заможні громадяни, так звані «середняки», і до третьої - дрібні платники. Протягом місяця робилися уточнення і виправлення згідно з дозволом губернського присутствія у міських справах. Остаточний варіант виборчих списків включав 636 осіб, або 3,5 % від загалу жителів Чернігова. З них 23 виборці (3,6 %) входили до I курії, 75 чол. (11,8 %) - до другої і 538 чол. (84,6%) - до третьої [11]. Як видно, чисельність курій була різною, але кожна з них мала право делегувати однакову кількість депутатів. Допускалося делегування з вищої курії, що в цілому порушувало принцип представництва на пропорційній основі.

На початку грудня 1870 р. виборці зібралися на загальні збори, де основним питанням порядку денного було обрання на чотири роки депутатів чи, як їх тоді називали, гласних до розпорядчої інституції самоврядування - міської думи. Шляхом таємного голосування кожна курія делегувала по 14 чол., з яких сформували думу у складі 42 гласних. За соціальним станом нараховувалося 23 купці (Я.Селюк, І.Сорокін та інші), 14 міщан (А.Мацко, М.Бунін, І.Шихуцький та інші), 4 дворян (І.Ладога, І.Кучеровський та інші) і 1 священник (А.Юшков). До компетенції думи входило призначення виборних посадових осіб, затвердження бюджету, тарифів місцевих податків і зборів, розпорядження міським майном, подання клопотань щодо міських потреб до урядових інституцій тощо.

17 грудня відбулося перше засідання думи, на якому депутати були приведені до присяги, обрали міського голову (ним став купець Я.Селюк) і членів міської управи, що репрезентували виконавчу гілку самоврядування. Вони зобов'язувалися чітко виконувати всі постанови думи і займатися безпосереднім вирішенням поточних завдань міського господарства (ст.55, 72 Положення 1870 р.). До складу управи увійшли: заступник голови, статський радник Т.Страховський, надзвичайний радник С.Ярмахов, губерський секретар І.Цвет, майор І.Орешкевич, купці П.Щелкановцев, І.Балабанов і Б.Красильщиков. Вакансію міського секретаря зайняв колезький секретар К.Ходот. Через два роки частина членів управи була поновлена, що дозволило підібрати людей, котрі добросовісно ставилися до виконання покладених на них обов'язків, уболіваючи за громадські справи. Зокрема, заступником голови обрали П.Щелкановцева, членами управи - М.Василенка, І.Ладогу, Б.Халфіна, І.Гольдіна, І.Федорова, секретарем - А. Уварова, який, до речі, виконував обов'язки до 1892 р.

На другому засіданні думи (21 грудня) визначили обсяги платні голові, секретарю і двом членам управи, відповідно по 1500, 900 і 600 руб. на рік. Пан Я.Селюк, будучи людиною заможною, відмовився від грошей, перерахувавши їх на потреби міста [12]. Таким чином, у грудні 1870 р. розпочалася діяльність Чернігівської міської думи першого скликання (зазначимо, що деякі дослідники, враховуючи офіційну дату затвердження міського голови міністром внутрішніх справ, вважають початком роботи реформованого Чернігівського самоврядування березень 1871 р.) [13].

Новообрані гласні окреслили коло першочергових завдань, серед яких основним було впорядкування доходів і витрат місцевої скарбниці. Управа доручила гласному І.Смірнову розробити зразковий план бюджету і подати його на розгляд думи. 21 квітня 1871 р. на засіданні останньої бюджет було обговорено і затверджено [14]. Надалі ця процедура стала традиційною. На початку кожного року думці заслуховували питання про міський бюджет, схвалюючи його або повертаючи на доопрацювання членам управи.

Враховуючи діюче законодавство, доходи м.Чернігова формувалися від продажу торгово-промислових документів, місцевих зборів, прибутків від комунальної власності. Зокрема, отримуючи торгові чи промислові посвідчення, ліцензії на утримання трактирів, візницького промислу тощо, городяни сплачували

на користь міста від 10 до 25% їхньої вартості [15]. Відразу ж зауважимо, що перелік місцевих зборів, а отже, і загальна сума надходжень до бюджету, варіювалися в залежності від рівня соціально-економічного розвитку міста, поглиблення товарно-грошових відносин та здатності депутатів ефективно господарювати, враховуючи всі можливі джерела доходів. Так, у 1871 р. збір із торгових посвідчень становив 1419 руб., через три роки в результаті збільшення кількості бажаючих займатися торгівлею, що зумовлювалося активізацією ринкових відносин, він сягав 1674 руб. (було видано 1298 торгових і 804 промислових посвідчень) [16].

Прибутковими були також збори із ліцензій на відкриття трактирів та акцизний. Якщо в 1871 р. загальна сума доходів сягала 593 руб. (акцизний збір не стягувався), то в 1874 р. - вже 2065 руб., що в 3,5 раза більше [17]. Незважаючи на очевидну закономірність: більше трактирів і реалізованих горілчаних виробів - більше доходів у місцевий бюджет, виборні інституції приймали виважені рішення, дозволяючи відкривати трактири. У кінці календарного року вони ретельно перевіряли заяви бажаючих, аналізували асортимент продукції і місце розташування закладів. Заборонялося розміщувати їх поблизу культових споруд, приміщень місцевої адміністрації, промислових підприємств, на базарних площах тощо. Від підприємця вимагалася також довідка про благонадійність, видана поліцейським відділенням [18].

Позитивно позначалося на поповненні бюджету м. Чернігова зростання товарообігу на місцевих базарах і ярмарках. Фактично вся продукція зважувалася на міських терезах, експлуатація яких була платною (за зважування сипучих речовин, наприклад, до управи надходило по 1 коп. з четвертака чи відра). Зазвичай управа практикувала орендування приладів зважування на конкурсній основі, що полегшувало організацію збору податку, оскільки мали справу не з усіма торговцями, а лише з однією особою. У 1874 р. орендарем став міщанин С.Голубов, сплативши 272 руб. річної ренти [19].

Використовувати власні зважувальні прилади суворо заборонялося. На порушників чекала конфіскація мір і вагів і навіть анулювався патент на торгівлю діяльність у місті.

Органами самоврядування стягувалася плата за торгові місця, зайняті товарами (деревиною, камінням тощо) набережні, шосейний збір, збір з візницького промислу, тарифи якого диференціювалися з урахуванням місця проживання візників та екіпажів, з аукціонів (як правило, по 2% від суми виручених коштів). У цілому, на кінець 1871 р. міські збори і податки становили 4970 руб., або 23% від загальної суми доходів [20].

Важливе місце у формуванні бюджету належало міській власності, передусім, орним землям, пасовищам, сінокосам, що здавалися в орендне утримання (протягом чотирьох років місто отримало від оренди орної землі 1183 руб., за сінокоси - 22427 руб.), об'єктам громадського користування, природним ресурсам, корисним копалинам [21].

У перші роки діяльності органи самоврядування припускалися ряду помилок у фінансовій сфері, не враховуючи насамперед потенційні джерела доходів, серед яких чи не найважливішим був майновий податок. Упродовж трьох років гласні не включали його в перелік прибутків і лише в 1874 р., оцінивши нерухомість, затвердили розміри збору. Із власників нерухомості стягувалося по 1% від цінності чи по 10% прибутковості майна. Нерухомість громадських і державних установ, окрім майна імператорської родини, державних залізничних станцій, науково-освітніх і благодійних закладів, духовних відомств, оподатковувалася за окремою тарифною шкалою, значно вищою (приблизно в 10 разів), аніж із приватної власності. За рішенням думи від сплати податку звільнялися малозабезпечені сім'ї і власники малоприбуткової нерухомості.

Усі вихідні дані, як-то цінність, прибутковість майна, ставка оподаткування,

термін сплати, фіксувалися в оціночних листах, що затверджувалися думою, і розсилалися власникам. Якщо останні мали конкретні претензії, то могли оскаржити лист упродовж місяця з часу його отримання, а у разі відсутності таких - сплачували податок. Цей процес тривав до жовтня, а потім за кожен місяць нараховувалася пеня у розмірі 1 % від суми податку [22].

Введення оподаткування нерухомості дало позитивні результати. У 1874 р. прибутки місцевої скарбниці зросли удвічі порівняно з 1871 р. і вперше доходи міста перевищили витрати на 7101 руб. [23] На жаль, отримані прибутки не можна було повністю використовувати на місцеві потреби. Формуючи видаткову частину бюджету, виборні інституції зобов'язувалися враховувати в першу чергу так звані обов'язкові статті, що включали видатки на утримання в'язниць, мирових суддів, виконання військової повинності та інші загальнодержавні потреби.

Все ж самоврядні структури Чернігова спромоглися знайти кошти і зробити чимало корисного. Протягом першого чотириліття думці ініціювали заснування міського громадського банку. Депутатською комісією, очолюваною священиком А.Юшковим, було розроблено його статут, управою зібрано необхідні гроші для фундаторського капіталу та організаційних робіт, сформовано керівний апарат (директором обрали А.Карпінського, заступниками - В.Гутмана і Т.Страховського) [24]. Офіційне відкриття банку сталося 19 лютого 1875 р. [25].

Думі першого скликання належить ідея будівництва водогону, необхідність якого мотивувалася життєвою потребою. Жителі міста користувалися водою з р. Стрижень, проте її хімічні властивості не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам через значну забрудненість промисловими і господарсько-побутовими стоками. Завозити воду з р.Десни було далеко і незручно, особливо весною і восени, коли внаслідок повені і дощів розмивалися під'їзні дороги. Відтак у 1874 р. думці розпочали переговори з компанією російських інженерів та англійських промисловців щодо будівництва водогону, зробили розрахунки потреб води для населення центральної частини міста, придбали деякі матеріали. Безпосередня робота розпочалася з 1875 р. [26].

Досить плідною була діяльність в санітарно-епідеміологічному напрямку, що, власне, зумовлювалося реаліями тогочасної дійсності. Річ у тім, що тоді поширеним явищем були різноманітні інфекційні захворювання, лікування яких не завжди приносило бажані результати. Пояснюється це низкою факторів, у тому числі низьким рівнем організації обслуговування населення, відсутністю кваліфікованих лікарів, а головне - неефективністю медикаментозного втручання через відсутність знань про збудники інфекцій і шляхи боротьби з ними. У тогочасній медицині робилися лише перші кроки в напрямку імунізації населення. Активно використовувалася в основному вакцина проти віспи (сироватку було відкрито ще в 1796 р. англійським лікарем А.Дженнером, у Росії поширено наприкінці правління Катерини II) [27], але до 1882 р. вона не вироблялася в Чернігівській губернії, через що отримання препарату пов'язувалося з певними проблемами, як правило, фінансовими [28]. Водночас слід пам'ятати і той факт, що населення з острахом ставилося до такого нововведення, як вакцинація, вдаючись до традиційних методів лікування знахарями.

Враховуючи все це, виборні інституції Чернігова вважали за доцільне проводити профілактичну роботу з метою своєчасного попередження спалаху епідемій чи принаймні обмеження масштабу їх поширення. Зокрема, було сформовано депутатську санітарну комісію (очолив гласний І.Ладога), основним обов'язком якої став контроль за санітарним станом міста. Особлива увага зверталася на підтримку чистоти у помешканнях городян, громадських установах, на міських вулицях і площах. Регулярно проводилися рейди-перевірки, і в разі виявлення антисанітарії робилися попередження із зобов'язанням навести порядок до чітко визначеного терміну. Якщо таке не виконувалося, то порушників штрафували (від 3 до 25 руб.) або заарештовували на кілька днів (відпрацьовували на громадських роботах) [29].

Прискіпливо перевірявся санітарний стан закладів, що спеціалізувалися на виготовленні і реалізації продуктів харчування. Органи самоврядування надавали їм грошову допомогу. У квітні 1873 р. з бюджету виділили 50 руб. власникам м'ясних лавок для купівлі вапна і мідного купоросу, що використовувалися як дезінфекційні засоби [30].

У разі виникнення інфекційних епідемій самоврядні структури діяли досить чітко і злагоджено. Місто розділялося на окремі сектори, за кожним закріплювався лікар із двома попечителями, котрі наглядали за санітарним станом, і декілька десятських, які займалися транспортуванням хворих у лікарню. За рахунок міських коштів проводилася дезінфекція будинків госпіталізованих (членів сім'ї переселяли на певний час до сусідів чи у спеціально відведені приміщення), асигнувалися кошти на створення «летючих аптечок», лікарі і фельдшери забезпечувалися медичними препаратами, надаючи безкоштовну допомогу бідним городянам. З метою попередження спекуляції ліки продавалися за рецептами, виписаними на бланках управи [31].

Виборні органи не випускали з поля зору побутові проблеми міста, турбуючись про його благоустрій, добробут і спокій жителів. Ними організовувалося і фінансувалося чергування нічних сторожів (31 чол.), контролювалася робота гужового транспорту (затверджувалися правила вуличного руху, умови заняття даним видом промислу, визначалися тариф плати за проїзд і розмір податку на користь міста), проводилася профілактика попередження пожеж тощо [32].

Заслугує на увагу і той факт, що завдяки старанням думців скоротилися обов'язкові видатки на утримання місцевої в'язниці. Якщо до 1870 р. місто виділяло гроші на її опалення, освітлення і виплату заробітної плати працівникам, то з 1874 р. остання стаття - зарплатня - погашалася з державної скарбниці [33].

Поряд з очевидними здобутками депутатів чернігівського самоврядування залишалося коло невирішених проблем, зумовлених об'єктивними і суб'єктивними причинами. Кропіткої праці і чималих капіталовкладень потребували організація медичного обслуговування населення, мережа навчальних закладів, комунальне господарство, що тільки-но починало розвиватися, занепокоєння викликали низький рівень благоустрою, забрудненість центральної частини міста, особливо уздовж берегів р.Стрижень, та інше. Розв'язувалися вони гласними наступних скликань, однак депутатами першої думи було закладено міцне підґрунтя.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 127. - Оп. 21. - Спр. 1819. - Арк. 16.
2. Там само. - Арк. 15.
3. Головачев А. Десять лет реформ. - СПб., 1872. - 398 с.; Дитятин И. Городское самоуправление в настоящее столетие. - Ярославль, 1877. - 273 с.; Шрейдер Г. Наше городское общественное управление. Этюды, очерки, заметки. - СПб., 1902. - 337 с.; Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. - М., 1896. - 797 с.; Платонов С. Полный курс лекций по русской истории. - СПб., 1917. - 306 с. та інші.
4. Щепкин М. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. - Ч.1. - М., 1882. - 409 с.; Фесенко И. К вопросу о реформе городских общественных управлений. - Х., 1890. - 126 с.; Багалеи Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 гг. - Т. 2. - Х., - 976 с. та інші.
5. История Москвы. - Т. 4. - М., 1954. - 960 с.; Очерки истории Ленинграда. - Т. 2. - Л., 1954. - 653 с.; История Киева. - Т. 1. - К., 1963. - 663 с.; Т. 2. - К., 1964. - 819 с.; История СССР. - Т. 5. - М., 1968. - 730 с. та інші.
6. Нардова В. Городское самоуправление в России в 60-х - нач. 90-х гг. XIX в. - Л., 1984. - 257 с. та інші.; Писарькова Л. Социальный склад городских гласных накануне контрреформы 1892 г. //История СССР. - 1989. - № 6. - С. 152-159. та інші.
7. Киселичник В. Міське самоврядування Львова: правові основи, організаційна структура і діяльність органів (друга половина XIX - поч. XX століття). - Автореф. дис. канд. юрид. наук. - К., 1994. - 22 с.; Горбачов В. Міське самоврядування в Україні (за реформу 1870 р.). - Автореф. дис. канд. юрид. наук. - Х., 1995. - 18 с.; Головка О. Харківське міське самоврядування у 1893-1917 рр. - Автор. дис. канд. істор. наук. - Х., 1997. - 18 с.; Марченко О. Міське самоврядування на півдні України у другій половині XIX ст. - Автореф. дис. канд. істор. наук. - О., 1997. - 16 с.; Щерба Т. Міське самоуправління на Правобережній Україні у II пол. XIX ст.

- Автореф. дис. канд. істор. наук. - Донецьк, 2001. - 19 с.; Плаксі Т. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX ст. - Автор. дис. канд. істор. наук. - Запоріжжя. - 2001. - 19 с. та інші.
8. Чичерин Б. Курс государственной науки. - Ч. 3. - М., 1899. - С. 501.
  9. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 21. - Спр. 1819. - Арк. 16.
  10. Семенов Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. - СПб., 1901. - С. 2.
  11. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 158. - Арк. 1-5.
  12. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. - Чернигов, 1884. - С. 2,4.
  13. Избиратели, выборы, городские думы и управы. - Б.м., Б.г. - С. 2.
  14. Свод постановлений.... - С. 7.
  15. Высочайше утвержденное 16 июня 1870 г. Городовое положение с объяснениями. - СПб., 1873. - С. 265-266.
  16. Приложение к записке сенатора А.Половцева о состоянии городских общественных управлений Черниговской губернии. - Чернигов, Б.г. - С. 2.
  17. Свод постановлений... - С. 307.
  18. ДАЧО. - Ф. 146. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 4.
  19. Свод постановлений... - С. 227.
  20. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского управления. - Чернигов, 1901. - С. 572.
  21. Свод постановлений... - С. 307.
  22. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 21. - Спр. 1819. - Арк. 21.
  23. Свод постановлений.... - С. 110.
  24. Там само. - С. 267.
  25. Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 г. - Чернигов, 1905. - С. 100.
  26. Верзилов А. Краткий очерк истории Черниговского городского водопровода. - Чернигов, 1899. - С. 1-2.
  27. Крылов А. Екатерина Великая подает пример //Наука и жизнь. - 1995. - № 9. - С. 116.
  28. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 8 в. - Спр. 38. - Арк. 10.
  29. Там само. - Оп. 23. - Спр. 1428. - Арк. 325.
  30. Свод постановлений.... - С. 159.
  31. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 23. - Спр. 1987. - Арк. 432.
  32. Свод постановлений.... - С. 70, 253.
  33. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 14460. - С. 434.

